

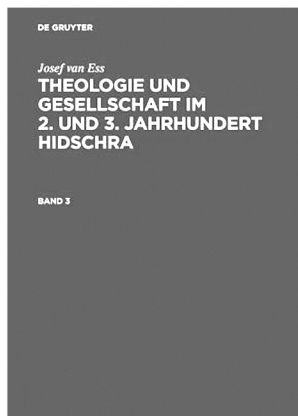

کلام و جامعہ

جلد اول

این اثر ترجمه‌ای است از:
Theologie und Gesellschaft
Josef van Ess

(Walter de Gruyter: 1992)

سرشناسه	اس، یوزف فان، ۱۹۳۴-م. Ess, Josef van.
عنوان و نام پدیدآور	کلام و جامعه: در سده دوم و سوم هجری تاریخ اندیشه دینی در صدر اسلام/ مؤلف یوزف فان اس؛ مترجمان فرزین بانکی، احمدعلی حیدری؛ ویراستار علمی سید محمدرضا بهشتی.
مشخصات نشر	قم: دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری	جلد اول؛ ۷۲۰ ص.
فروست	(انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب؛ ۱۸۲).
شابک	ج ۱: 978-600-6730-70-7؛ دوره: 4-71-600-6730-978
وضعیت فهرست‌نویسی	فیا.
یادداشت	عنوان اصلی: Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra Volume 1.
یادداشت	کتابنامه.
یادداشت	چاپ چهارم، پاییز ۱۴۰۲
موضوع	کلام، تاریخ، قرن ۱-۳ ق.
موضوع	متکلمان.
شناسه افزوده	بانکی، فرزین، ۱۳۳۱-، مترجم.
شناسه افزوده	حیدری، احمدعلی، ۱۳۴۲-، مترجم.
شناسه افزوده	بهشتی، سید محمدرضا، ۱۳۳۷-، ویراستار علمی.
شناسه افزوده	دانشگاه ادیان و مذاهب.
رده‌بندی کنگره	۱۳۹۶ ک ۵ الف / ۸ BP۲۰۰
رده‌بندی دیویی	۲۹۷/۴۹
شماره کتابشناسی ملی	۴۹۷۹۸۳۲

چاپ چهارم

کلام و جامعه

تاریخ اندیشه دینی در صدر اسلام
در سده‌های دوم و سوم هجری

جلد اول

یوزف فان اس

مترجمان:
فرزین بانکی
احمدعلی حیدری

ویراستار علمی:
سید محمد رضا بهشتی

انتشارات نگاه ادیان مذهب

معاونت پژوهشی

۱۴۰۲

تصویر روی جلد:

تابلو موزاییک‌های دیواری مسجد اموی دمشق

قم، پردیسان، روبه‌روی مسجد امام صادق (علیه السلام)، دانشگاه ادیان و مذاهب.

تلفن: ۱۳-۰۲۵-۳۲۸۰۲۶۱۰ ، ۰۲۵-۳۲۸۰۳۱۷۱

تلفکس مرکز پخش و فروش: ۰۲۵-۳۲۸۰۶۶۵۲

فروشگاه اینترنتی:

@Libadyan

@ketabsara_adyan

www.Adyanpub.com

کلام و جامعه

تاریخ اندیشه دینی در صدر اسلام
در سده‌های دوم و سوم هجری

- نویسنده: یوزف فان اس
- مترجمان: فرزین بانکی، احمدعلی حیدری (دانشیار دانشگاه علامه طباطبائی)
- ویراستار علمی: سید محمدرضا بهشتی (دانشیار دانشگاه تهران)
- ناشر: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب
- نوبت چاپ: چهارم، پاییز ۱۴۰۲
- چاپ: مؤسسه بوستان کتاب
- طراح: مهدی محمدی شجاعی، شهرام بردبار
- شمارگان: ۵۰۰ نسخه
- مرجع قیمت: وب‌سایت رسمی انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب
- شابک: جلد اول ۷-۷۰-۶۷۳۰-۶۰۰-۹۷۸؛ دوره: ۴-۷۱-۶۷۳۰-۶۰۰-۹۷۸

(کلیه حقوق محفوظ و مخصوص ناشر است)

تکثیر، انتشار و بازنویسی این اثر یا قسمتی از آن به هر شیوه (از قبیل چاپ، فتوکپی، الکترونیکی، صوت و تصویر) بدون اجازه مکتوب ناشر ممنوع و پیگرد قانونی دارد.

فهرست مطالب

الف	سخن ناشر.....
ه	درآمد.....
س	مقدمه مؤلف بر ترجمه.....
ف	پیش‌گفتار.....
ذ	فهرست اختصارات و آوانگاری.....
۱	بخش الف؛ درآمد: خصوصیات بنیادین دیانت اسلامی در سده اول هجری.....
۳	۱. ختم نبوت.....
۹	۲. اعتقاد به برگزیدگی و احراز هویت.....
۱۲	۲. ۱. نمادهای هویت اسلامی در دوران خلافت عبدالملک.....
۱۶	۲. ۲. نخستین شواهد در سنت منقول ادبی.....
۲۳	۳. جامعه و فرد.....
۲۷	۳. ۱. ایمان و وعده بهشت.....
۳۱	۳. ۲. وقوف به گناه و مسئولیت فردی.....
۳۲	۳. ۳. موهبت الهی و تقدیر.....
۳۵	۴. تحولات خاص دینی در اوایل سده دوم.....
۳۷	۴. ۱. چهره پیامبر.....
۴۲	۴. ۲. قرآن.....
۵۰	۵. اشاعه دین.....
۵۹	۵. ۱. ابزارهای ادبی اشاعه دین.....
۶۲	۵. ۱. ۱. پیدایش کلام جدلی.....

۷۴ ۲. ۱. ۵. دورنما
۷۵ بخش ب؛ ولایات اسلامی در سدهٔ دوم هجری
۷۷ ۰. ملاحظات مقدماتی در باب روش
۸۳ ۱. سوریه
۸۳ ۰. ۱. خصوصیات بنیادین کلی
۸۹ ۱. ۱. رابطه با شیعه
۹۱ ۲. ۱. قدریان
۹۱ ۱. ۲. ۱. پرسش از خاستگاه قدریان
۹۳ ۲. ۲. ۱. غیلان دمشقی و حوزهٔ پیرامون او
۱۰۳ ۳. ۲. ۱. تأثیرات بعدی غیلان
۱۰۸ ۴. ۲. ۱. شورش یزید سوم
۱۱۲ ۴. ۲. ۱. خطبهٔ خلافت یزید سوم
۱۱۶ ۴. ۲. ۱. تحولات بعدی تا مروان دوم
۱۱۹ ۵. ۲. ۱. قدریان در دوران زمامداری یزید سوم
۱۱۹ ۱. ۲. ۵. ۱. دمشق
۱۴۳ ۲. ۲. ۵. ۱. قدریان فلسطین
۱۵۱ ۳. ۲. ۵. ۱. قدریان حمص
۱۶۱ ۶. ۲. ۱. قدریان متأخر
۱۶۹ ۷. ۲. ۱. نتیجه‌گیری‌های کلی
۱۷۹ ۸. ۲. ۱. تحولات بعدی آراء غیلان در عراق
۱۸۳ ۱. ۲. ۸. ۱. رسائل غیلان و حکایت افسانه‌آمیز او
۱۸۶ ۹. ۲. ۱. عمر دوم و قدریه
۱۸۸ ۳. ۱. نمونه‌ای از زندگه
۱۹۰ ۴. ۱. مرجئهٔ سوریه
۱۹۲ ۱. ۴. ۱. «جهمیان»
۱۹۴ ۵. ۱. از زهد به عرفان
۲۰۵ ۲. عراق
۲۰۵ ۰. ۲. ملاحظات مقدماتی کلی

- ۲۰۷ ۲. ۱. ۱. کوفه
- ۲۰۹ ۲. ۱. ۱. مرجئه
- ۲۱۳ ۲. ۱. ۱. ۱. قدیمی ترین نمایندگان مرجئه در کوفه
- ۲۲۴ ۲. ۱. ۱. ۲. هیأت اعزامی نزد عمر دوم
- ۲۳۱ ۲. ۱. ۱. ۳. دو شعر مرجئی
- ۲۳۹ ۲. ۱. ۱. ۴. ایرادها بر مرجئه در سیره سالم بن ذکوان
- ۲۴۳ ۲. ۱. ۱. ۵. کتاب الإرجاء
- ۲۴۹ ۲. ۱. ۱. ۶. طیف مرجئه تا سال ۱۵۰ هجری
- ۲۵۶ ۲. ۱. ۱. ۷. حلقة ابوحنیفه
- ۲۵۷ ۲. ۱. ۱. ۷. ۱. پیشگامان
- ۲۶۱ ۲. ۱. ۱. ۷. ۲. درباره زندگی و تأثیرات بعدی ابوحنیفه
- ۲۶۹ ۲. ۱. ۱. ۷. ۳. آراء کلامی ابوحنیفه
- ۲۷۱ ۲. ۱. ۱. ۷. ۳. ۱. نامه به عثمان بّتی
- ۲۸۱ ۲. ۱. ۱. ۷. ۳. ۱. ۱. مقایسه با آثار دیگر حنفیان نخستین
- ۲۸۷ ۲. ۱. ۱. ۷. ۳. ۲. نامه دوم ابوحنیفه به عثمان بّتی
- ۲۹۱ ۲. ۱. ۱. ۷. ۳. ۳. متن موسوم به فقه اکبر (I)
- ۲۹۷ ۲. ۱. ۱. ۷. ۳. ۴. تصور از خدا. نظریه سیاسی
- ۲۹۹ ۲. ۱. ۱. ۷. ۴. معاصران ابوحنیفه
- ۳۰۳ ۲. ۱. ۱. ۸. مرجئه کوفه پس از ابوحنیفه
- ۳۱۲ ۲. ۱. ۱. ۹. اصلاحات غسان بن أبان
- ۳۱۵ ۲. ۱. ۲. جریان های ضد مرجئی در کوفه
- ۳۱۵ ۲. ۱. ۲. ۱. سفیان ثوری
- ۳۲۶ ۲. ۱. ۲. ۲. صوفیان
- ۳۲۸ ۲. ۱. ۲. ۳. قدریان
- ۳۳۴ ۲. ۱. ۳. شیعه
- ۳۳۸ ۲. ۱. ۳. ۱. محدثان «متشیع»
- ۳۴۳ ۲. ۱. ۳. ۲. زیدیه
- ۳۴۴ ۲. ۱. ۳. ۲. ۱. بُتربیه

- ۳۶۴ ۱. ۱. ۳. ۲. ۲. «ضعفاء» زیدیه.
- ۳۶۷ ۲. ۱. ۳. ۲. ۲. جارودیه.
- ۳۷۸ ۲. ۱. ۳. ۲. ۲. ۱. شکل‌گیری آراء جارودیه.
- ۳۸۷ ۲. ۱. ۳. ۲. ۲. ۲. تحولات بعدی.
- ۳۸۹ ۲. ۱. ۳. ۲. ۳. نخستین زیرشاخه‌های خرد زیدیه.
- ۳۹۱ ۲. ۱. ۳. ۲. ۳. ۱. کاملیه.
- ۳۹۵ ۲. ۱. ۳. ۳. رافضیان.
- ۳۹۸ ۲. ۱. ۳. ۳. ۱. قول به توقف و روح جمعی.
- ۴۰۵ ۲. ۱. ۳. ۳. ۲. امام در مقام رهبری دارای علم مطلق.
- ۴۱۶ ۲. ۱. ۳. ۳. ۳. رجعت.
- ۴۱۹ ۲. ۱. ۳. ۳. ۳. ۱. اندیشهٔ رجعت در میان زیدیان نخستین.
- ۴۲۴ ۲. ۱. ۳. ۳. ۳. ۲. قائلان به رجعت در میان چهره‌های شیعه در سدهٔ اول هجری.
- ۴۳۶ ۲. ۱. ۳. ۳. ۳. ۳. نخستین تفاسیر شیعه به‌عنوان محمل‌های ممکن برای قول به رجعت.
- ۴۴۵ ۲. ۱. ۳. ۳. ۳. ۴. انقراض کیسانیه.
- ۴۴۹ ۲. ۱. ۳. ۳. ۳. ۵. دگرگونی اندیشهٔ رجعت در امامیه.
- ۴۵۲ ۲. ۱. ۳. ۳. ۴. رفض دو خلیفهٔ نخست.
- ۴۵۸ ۲. ۱. ۳. ۳. ۵. تقیه.
- ۴۶۲ ۲. ۱. ۳. ۳. ۶. بداء.
- ۴۶۴ ۲. ۱. ۳. ۳. ۷. مکاتب کلامی رافضی.
- ۴۶۷ ۲. ۱. ۳. ۳. ۷. ۱. سرآغازها.
- ۴۶۸ ۲. ۱. ۳. ۳. ۷. ۱. ۱. گروه‌های طرفدار مرجئه.
- ۴۷۲ ۲. ۱. ۳. ۳. ۷. ۱. ۲. زراره بن أعین و حلقهٔ او.
- ۴۸۹ ۲. ۱. ۳. ۳. ۷. ۱. ۳. بحث بر سر تصور خدا.
- ۴۹۲ ۲. ۱. ۳. ۳. ۷. ۲. یک نسل بعد.
- ۴۹۴ ۲. ۱. ۳. ۳. ۷. ۲. ۱. شیطان‌الطّاق و هشام جوالبقی.
- ۵۱۴ ۲. ۱. ۳. ۳. ۷. ۲. ۲. هشام بن حکم.
- ۵۲۴ ۲. ۱. ۳. ۳. ۷. ۲. ۲. ۱. «هستی‌شناسی».
- ۵۲۸ ۲. ۱. ۳. ۳. ۷. ۲. ۲. ۲. مفهوم خدا.

- ۵۳۷ ۳. ۲. ۲. ۷. ۳. ۳. ۱. ۲. مسائلی در علوم طبیعی
- ۵۳۹ ۴. ۲. ۲. ۷. ۳. ۳. ۱. ۲. نظریه هشام در باب ادراک حسی
- ۵۴۵ ۵. ۲. ۲. ۷. ۳. ۳. ۱. ۲. فعل انسانی
- ۵۵۰ ۶. ۲. ۲. ۷. ۳. ۳. ۱. ۲. صفات خدا
- ۵۵۵ ۷. ۲. ۲. ۷. ۳. ۳. ۱. ۲. قرآن و نبوت
- ۵۵۷ ۸. ۲. ۲. ۷. ۳. ۳. ۱. ۲. عصمت و نصّ
- ۵۶۰ ۱. ۸. ۲. ۲. ۷. ۳. ۳. ۱. ۲. استدراک: اسباب مشروعیت در میان شیعه
- ۵۶۴ ۹. ۲. ۲. ۷. ۳. ۳. ۱. ۲. رجعت
- ۵۶۵ ۳. ۲. ۲. ۷. ۳. ۳. ۱. ۲. علی بن رئاب
- ۵۶۷ ۳. ۷. ۳. ۳. ۱. ۲. جانشینان متکلمان بزرگ
- ۵۶۸ ۱. ۳. ۱. ۳. ۳. ۷. ۳. ۲. مکتب هشام جوالیقی
- ۵۷۳ ۲. ۳. ۱. ۳. ۳. ۷. ۳. ۲. مکتب هشام بن حکم
- ۵۸۳ ۳. ۳. ۱. ۳. ۳. ۷. ۳. ۲. چشم انداز
- ۵۸۵ ۸. ۳. ۳. ۱. ۲. نتیجه گیری های کلی
- ۵۸۸ ۱. ۸. ۳. ۳. ۱. ۲. کلام رافضیان و حواشی آنها؛ تأثیرات رواقی و یهودی
- ۵۹۹ ۴. ۲. ۱. ۲. ۷. ۳. ۳. ۱. ۲. خوارج
- ۶۰۲ ۱. ۴. ۱. ۲. ۷. ۳. ۳. ۱. ۲. جماعت اباضیه در کوفه
- ۶۱۵ ۲. ۴. ۱. ۲. ۷. ۳. ۳. ۱. ۲. عیسی بن عمیر
- ۶۱۷ ۵. ۲. ۱. ۲. ۷. ۳. ۳. ۱. ۲. زندیقان
- ۶۱۸ ۱. ۵. ۱. ۲. ۷. ۳. ۳. ۱. ۲. مفهوم زندیق
- ۶۲۱ ۲. ۵. ۱. ۲. ۷. ۳. ۳. ۱. ۲. آیین مانوی در صدر اسلام
- ۶۲۹ ۳. ۵. ۱. ۲. ۷. ۳. ۳. ۱. ۲. زندقه به مثابه پدیده ای اجتماعی و دینی
- ۶۳۲ ۴. ۵. ۱. ۲. ۷. ۳. ۳. ۱. ۲. دیصانیه
- ۶۳۸ ۵. ۵. ۱. ۲. ۷. ۳. ۳. ۱. ۲. مرقیونیان
- ۶۴۳ ۶. ۵. ۱. ۲. ۷. ۳. ۳. ۱. ۲. کثانیان
- ۶۴۵ ۷. ۵. ۱. ۲. ۷. ۳. ۳. ۱. ۲. استدراک: مزدکیان در عالم اسلام
- ۶۴۷ ۸. ۵. ۱. ۲. ۷. ۳. ۳. ۱. ۲. زندقه در کوفه
- ۶۴۷ ۱. ۸. ۵. ۱. ۲. ۷. ۳. ۳. ۱. ۲. کیهان شناسی و فلسفه طبیعت

- ۶۵۸ ۲. ۱. ۵. ۸. ۲ جماعت ظرفاء.....
- ۶۶۹ ۲. ۱. ۵. ۸. ۳ رویارویی با زنداقه براساس منابع امامیه.....
- ۶۷۴ ۲. ۱. ۵. ۸. ۴ نقش زنداقه در اواخر دوران بنی امیه.....

به نام خداوند جان و خرد

دانش کلام در تاریخ تحولات فکری- عقیدتی و سیاسی- اجتماعی جهان اسلام، به ویژه در سده‌های نخستین، دانشی بسیار اثرگذار بوده است. این دانش، در شمار دانش‌های اصیل اسلامی است که از متن اسلام، یعنی از متن کتاب و سنت و در بستر پدیده‌ها و تحولات سیاسی و اجتماعی جامعه گونه‌گون و نوپای اسلامی آن عصر آغازین برآمده و بالیده است. آموزه‌های اسلامی با تمامی تنوع و فراوانی‌شان، از مبدأ تا معاد، از کیهان تا انسان، از دنیا تا آخرت و از نظر تا عمل در قرآن کریم و سنت نبوی - که از نگاه شیعه، سنت امامان اهل بیت^(ع) ادامه آن است - مطرح گردیده است.

درست پس از رحلت رسول خدا^(ص)، به حکم ضرورت سیاسی و اجتماعی وجود پیشوا برای اداره جامعه، موضوع «امامت و خلافت» و لزوم انتخاب امام/خلیفه، مسأله اصلی و فوری جامعه شد. یکی از مسأله‌هایی که همواره به عنوان مهم‌ترین مسائل عقیدتی- سیاسی جهان اسلام، چنان به معرکه انظار و مواضع مختلف تبدیل گردید که از همان دهه‌های نخست تاریخ اسلام، به مثابه کانونی اصلی برای شکل‌گیری جریان‌های مختلف فکری، سیاسی و اجتماعی نقش آفرینی کرد. پس از آن و باز به اقتضای روند حوادث و تحولات سیاسی و اجتماعی، موضوعات کلامی بسیار مهم دیگری همچون توحید، کفر و ایمان، قضا و قدر، جبر و اختیار، امر به معروف و نهی از منکر و عدل الهی به سرعت در مرکز توجهات و نظرپردازی‌های مسلمانان صدر اسلام قرار گرفتند. از این‌رو، بر محور انظار گونه‌گون درباره موضوعات اساسی یادشده جریان‌های کلامی و مکاتب کلامی مختلف پدید آمدند. بنابراین، اگرچه اصل شماری از مهم‌ترین موضوعات عقیدتی در کتاب و سنت مطرح شده بود، اما این اهمیت و الزامات سیاسی و اجتماعی آنها بود که زمان و چگونگی طرح آنها و جبهه‌گیری بر سر آنها را تعیین می‌کرد. بدین ترتیب، بسیار زود هنگام و در سپیده دم تاریخ اسلام، جریان‌های کلامی از خوارج تا مرجئه، از شیعه تا عثمانیه، از جبریه تا قدریه و از نص‌گرایان تا عقل‌گرایان پدید آمدند و از مدینه تا کوفه و از شام تا

بصره و از همه آنها تا بغداد، در یک تعاطی و تضارب گسترده، دانش کلام را پدید آوردند و بدان برگ و بار دادند. به هر حال، این دانش اسلامی از همان سده‌های نخستین، در کانون تحولات عقیدتی، سیاسی و اجتماعی واقع و به یکی از سرچشمه‌های اصلی نیروی پیش‌برنده تمدن اسلامی تبدیل شده و این‌گونه، دانش کلام با صدها متکلم و اثر کلامی برجسته و ده‌ها مدرسه و مکتب کلامی عمده در چندین کانون جغرافیایی از حجاز تا مصر و از ایران تا عراق و شام پدید آمد.

تقسیم امت اسلامی - که آغازهای آن بلافاصله پس از رحلت رسول خدا^(ص) آشکار شد - به دو شاخه اصلی تشیع و تسنن، بر محور امامت، به عنوان موضوعی کلامی که از ابعاد سیاسی و اجتماعی برخوردار بود، بسیاری از تحولات جامعه نوپای اسلامی را رقم زد. امیرمؤمنان امام علی^(ع) و سایر امامان از فرزندان او، به عنوان اهل بیت رسول خدا^(ص)، به مثابه سلسله جنبانان تحولات عقیدتی، سیاسی و اجتماعی ظاهر شد و تشیع، یکی از دو شاخه اصلی امت، بر محور پیروی از راهبری آنان شکل گرفت: همزمان، راهبری دینی - فکری و سیاسی - اجتماعی. دامنه این راهبری از شیعیان تا دیگر جریان‌ها و مکاتب امتداد داشت، هر چند این شیعیان بودند که خود را یکسره وقف این پیروی کرده و سنگ بنای کلام، فقه، حدیث و تفسیر خود را بر پایه هدایت‌های آنان نهاده و دانش‌های دینی و دیدگاه‌های سیاسی و اجتماعی خویش را بر راهنمایی‌های آنان استوار ساختند. بر این پایه، کلام اسلامی را در یک تقسیم کلی، می‌توان در دو شاخه شیعی و سنی، البته با همه تنوعی که ذیل هر کدام وجود دارد، طبقه‌بندی کرد.

استاد یوزف فان‌اس، کلام‌پژوه آلمانی معاصر، در تحقیقی بی‌نظیر که همچون شاهکاری در تتبع و پژوهش می‌نماید، تاریخ کلام را در این دوران آغازین، در چهارجلد اصلی به تصویر کشیده است. بررسی و تحقیق تاریخ تحولات فکری و اجتماعی آن دوران آغازین با توجه به گستردگی، گوناگونی و پرشماری آنها، خودبه‌خود کار دشواری است تا چه رسد به آنکه دست محقق از غالب منابع و آثار دست اول بازه زمانی مورد نظر کوتاه و ناگزیر از تکیه بر منابع بعدی باشد که گزارش‌های معمولاً ناتمام و گاه نادقیقی از آن دوران‌اند. ادای حق چنان تحقیقی، هوش و دانشی گسترده را همراه با عمری بررسی و اندیشه می‌طلبد. لازمه بازسازی اندیشه‌ها و تاریخ تحولات و یافتن ربط متقابل آن اندیشه‌ها و حوادث عینی جامعه و جستجوی کنش‌ها و واکنش‌ها و به‌چنگ آوردن حلقه‌های گمشده و شناسایی راهبران و سرشاخه‌های اندیشه‌ها و جریان‌های پیرو، پژوهشی است سترگ که استاد فان‌اس با وسواس علمی، به کارگیری روشی دقیق، تأملات بسیار و پرهیز از شتاب در استنباط و استنتاج به طرز عالمانه بدان توفیق یافته است. نتیجه این تحقیق و بررسی

عالمانه، ارائه تصویری است نسبتاً جامع و مشتمل بر جزئیات و تفصیل، از تحولات کلامی تاریخ نخستین اسلامی، بر پایه اثرپذیری از جامعه و اثرگذاری بر آن. استاد فان‌اس آراء و اندیشه‌های یکایک متکلمان اثرگذار و جریان‌های فکری وابسته را، از قدریه تا جهمیه و از مرجئه تا اباضیه و از نص‌گرایان تا عقل‌گرایان و از شیعه تا سنی و از مسلمانان تا زنداقه، مورد بررسی‌های دقیق قرار داده است. بدین ترتیب، آنچه حاصل آمده، برای نخستین بار، اثری است گران‌سنگ در تاریخ تکوین دانش کلام اسلامی که محقق توانمند آن، نسبت دانش کلام را با عینیت جامعه، واریسی و دیالکتیک کلام و جامعه را در آن به‌خوبی واکاویده است. از این جهت، اثر حاضر اثری بدیع و ابتکاری و درخور توجه بسیار است و بی‌تردید سرآغاز تحقیقات تازه بسیاری تواند بود. در عین حال، این اثر گران‌سنگ، تهی از کاستی نبوده و به حکم آنکه فرآورده‌ای انسانی است، از لغزش در تحقیق، داوری و نتایج بر کنار نیست. بجاست که محققان و دانشوران عرصه کلام و اندیشه اسلامی با تأملات و نکته‌سنجی‌های عالمانه و نگاه انتقادی به پیش‌برد تاریخ این دانش و به جبران کاستی‌های این اثر همت گماشته، موجب کمال و غنای افزون‌تر آن گردند.

از نکات پیش‌گفته، خطیر بودن و اهمیت ترجمه چنان اثر بزرگی از زبان اصلی به زبان دیگر آشکار می‌گردد. مشکلات پرشمار ترجمه این اثر که پیش از این «به زبان عربی» انتشار یافته بود، نشان می‌داد که کار برگردان فارسی آن با چه دشواری‌هایی روبه‌روست و چه میزان از دانش و دقت، چه اندازه از آشنایی با هر دو زبان اصلی و مقصد و چه ترازوی از آگاهی به ادبیات موضوع را بایسته و ضروری می‌سازد. بر پایه همین ضرورت، معاونت پژوهشی دانشگاه ادیان و مذاهب، برگردان فارسی این اثر را از زبان اصلی، یعنی از زبان آلمانی، به استاد ارجمند، آقای دکتر سیدمحمدرضا بهشتی و یاران او سپرد. اینک که برگردان جلد نخست این اثر آماده انتشار گردیده است، چنین می‌نماید که این برگردان، با پاس داشتن حداکثر امانت و درستی، اثری تحسین‌برانگیز عرضه کرده است. ناگفته نماند دشواری و فنی بودن اثر اصلی و در نتیجه، ضرورت دوچندان به کارگیری دقت علمی و رعایت امانت در ترجمه و بازبینی‌های مکرر آن، به تأخیر در اتمام و انتشار ترجمه انجامید. محافل علمی و خوانندگان مشتاق که زمان زیادی پیش از این، از آغاز به کار این برگردان، باخبر و در انتظار انتشار آن بودند، به جبران این انتظار طولانی، اینک با اثری روبه‌رو هستند که به طرزی عالی و ستودنی به فارسی برگردانده شده است و خرسندی آنان را از نتیجه کار فراهم تواند آورد؛ برگردانی که هم از امانت و درستی بهره دارد و هم روان و خوش‌خوان است؛ از تمام نشانه‌های ضبط دقیق نام‌ها و اعلام، برخوردار و همه تأکیدات و نشانه‌های مورد نظر مؤلف با دقت تمام در آن بازتاب یافته، شمارگان ترتیبی مطالب و

شمارهٔ برگ‌ها، همه، عینِ متن اصلی نگاه داشته شده است. اطمینان دارد که خوانندگان دانشور با مطالعهٔ این اثر، هم دربارهٔ اصل اثر و هم ترجمهٔ آن، تصدیق خواهند کرد که: «مشک آن است که خود ببوید، نه آنکه عطر بگوید». اکنون، برگردان جلد نخستِ اثر پیشاروی خوانندگان فهیم قرار دارد و امید می‌رود که به‌زودی دیگر مجلدات آن نیز انتشار یابد و در دسترس خوانندگان قرار گیرند.

در پایان، معاونت پژوهشی بر خود لازم می‌داند از سرویراستار علمیِ این برگردان، استاد دکتر سیدمحمد رضا بهشتی و مترجمان دانشور آن، آقایان دکتر فرزین بانکی و دکتر احمدعلی حیدری که کار اصلی برگردان این اثر به همت و کوشش آنان میسر گردید، از جناب حجت‌الاسلام والمسلمین نواب، ریاست محترم دانشگاه ادیان و مذاهب که به‌یمن اهتمام و پشتیبانی ویژهٔ او این طرح سترگ پیش رفت و به انجام رسید، از آقایان دکتر احمدرضا مفتاح، حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر بهروز حدادی و دکتر شهاب‌الدین وحیدی مهرجردی، معاونان پژوهشی سابق دانشگاه ادیان و مذاهب که در پیشنهاد انجام این طرح و پی‌گیری‌های بعدی آن سهم بودند، از جناب آقای حسین افروزان، مدیر امور پژوهشی که در همهٔ این مدت، عهده‌دار امور اجرایی این طرح کلان بودند و از تمامی کسان دیگری که به هر نحو در به‌انجام رسیدن این اثر گران‌سنگ کوشش نموده‌اند، صمیمانه سپاسگزاری نماید.

محمد جاودان

قم، اردیبهشت ۱۳۹۷

معاون پژوهشی دانشگاه ادیان و مذاهب

درآمد

الف) درباره کتاب

در طی ربع قرن که از انتشار نخستین جلد مجموعه «کلام و جامعه در سده دوم و سوم هجری» اثر پروفیسور یوزف فان اس می گذرد، این مجموعه شش جلدی به اثری مرجع در خصوص کلام اسلامی در این دوره مبدل شده است. ویژگی این اثر که موجب متمایز شدن آن با کارهای پیشین شده، گذشته از تتبع بسیار گسترده و تحسین برانگیز پژوهشگر و نویسنده آن و دقت فوق العاده‌ای که در استخراج منابع و نیز استناد به آنها داشته، شیوه نوینی است که او در رهیافت به جانب موضوعات کلامی در پیش گرفته است.

فان اس در جلد اول، بخش الف، به ویژگی‌های بنیادین دیانت اسلامی در سده اول هجری می‌پردازد و طی آن، خصوصیات کلی این نحوه از دینداری را بیان می‌دارد. سپس، در بخش دوم در نخستین رویکرد، به تاریخ نحله‌های کلامی از اواخر سده اول تا نیمه‌های سده سوم می‌پردازد که بخش بزرگی از این مجموعه را دربرمی‌گیرد. شیوه نوینی که او در این رویکرد برمی‌گزیند، این است که نخست، تلاش می‌کند به جای نوشتن شرح حال جمعی پیروان یک نحله، با تکیه بر زندگی و آثار متکلمان، تا آنجا که مقدور است، به تفکیک، آراء آنان را مورد توجه قرار دهد و جایگاه آنان را در کل یک نحله یا جریان فکری معلوم سازد.

نوآوری دومی که فان اس دارد، این است که با تقسیم عالم اسلامی به پنج حوزه جغرافیایی - فرهنگی (ولایات)، یعنی حوزه سوریه، عراق، ایران، شبه جزیره عربستان و مصر، وضعیت هر یک از این نحله‌ها را در این حوزه‌ها به گونه‌ای مستقل و در نسبت با یکدیگر مورد کاوش قرار می‌دهد. این شیوه، موجب می‌شود که بسیاری از مناسبات میان نحله‌ها که به سبب نگاه کلی به آنها نادیده می‌ماند، اینک در پرتو این نحوه از پژوهش آشکار گردد.

سومین و مهم‌ترین ویژگی نگرش متمایز فان‌اس در این رویکرد تاریخی، پیوند آراء و اندیشه‌های کلامی با خاستگاه‌ها و تحولات اجتماعی است که در برگزیدن عنوان «کلام و جامعه» برای این اثر، بدان عنایت داشته است. توجه به شرایط اجتماعی هریک از این حوزه‌های جغرافیایی- فرهنگی و نیز زندگی متکلمان و شکل‌گیری نحله‌های کلامی، وجهه‌نظر جدیدی است که افق‌های کم‌شناخته‌شده‌تری را در مباحث کلام اسلامی می‌گشاید. او در شناسایی پیوند این خاستگاه‌ها و عوامل اجتماعی با اندیشه‌ها و مباحثات کلامی، گام‌های نخستینی را برداشته که یقیناً نیازمند واکاوی‌های فراوان دیگری است.

فان‌اس در رویکرد دوم خود، با پشت‌سرگذاشتن پژوهش تاریخی به جمع‌بندی و ارائهٔ نظام‌مند آراء و اندیشه‌های کلامی به حسب موضوع می‌پردازد و اینک با محور قرار دادن موضوعات و مسائل کلامی، آراء متکلمان و نحله‌های کلامی را در خصوص این موضوعات در پیوند با هم قرار می‌دهد. بنابراین، فان‌اس کوشیده است که اثرش، جامع میان رویکرد تاریخی و رویکرد موضوعی و نظام‌مند باشد.

گسترهٔ آموخته‌های فان‌اس در رشته‌های گوناگونی همچون فلسفه، کلام، تاریخ، زبان‌ها، هنر، علوم اجتماعی و علوم سیاسی موجب شده است که او بتواند از مفاهیم بنیادین این رشته‌ها برای تبیین موضوعات کلامی بهره بگیرد. او از بسیاری از این رشته‌ها مفاهیم و اصطلاحاتی را به‌عاریت می‌گیرد. این پشتوانهٔ علمی فان‌اس که بیانگر فرهیختگی اوست، موجب می‌شود که حاصل پژوهش او از یک‌سو، از جذابیت بالایی برخوردار و از سوی دیگر، پی‌گرفتن اثرش برای خوانندگان با دشواری‌هایی همراه باشد. از شیوهٔ کار او پیداست که فان‌اس نه تنها در رشته‌های گوناگون دستی دارد، بلکه می‌تواند از تحولات فکری پیروان ادیان سه‌گانهٔ ابراهیمی در پژوهش‌های دینی در باب هریک از آنها بهره بگیرد. به‌علاوه، فان‌اس به‌عنوان استاد رشتهٔ زبان‌های سامی، توانایی بهره‌گیری از مطالعات گسترده در حیطهٔ فقه‌اللغه و زبان‌شناسی این زبان‌ها را دارد. آشنایی او به چند زبان اروپایی که واژه‌ها و اصطلاحات آنها را در متن به کار می‌گیرد، هرچند در پاره‌ای موارد فهم خواننده را به‌چالش می‌گیرد، اما در مقابل، انعطاف‌پذیری بالایی را به نوشتهٔ او می‌دهد.

با توجه به ویژگی‌های پژوهشی و نگارشی پیش‌گفته دربارهٔ این اثر، طبیعی است که برگردان آن به زبان‌های دیگر کاری دشوار باشد و کوشش برای ترجمهٔ کتاب «کلام و جامعه» به زبان‌های دیگر با تأخیر فراوان و کندی صورت گرفت. به‌گونه‌ای که ترجمهٔ انگلیسی نخستین جلد آن که مورد بازبینی خود مؤلف نیز قرار گرفته، در سال